

Наташа ПОЛОВИНА*
Филозофски факултет
Нови Сад

Оригинални научни рад
Примљен: 1. 10. 2022.
Прихваћен: 22. 2. 2023.

ПРЕДСТАВА САВЕ НЕМАЊИЋА КАО ИДЕАЛНОГ ПУТНИКА У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ЖИТИЈИМА

Идентитет Саве Немањића као првог великог путника српског средњег века формиран је већ у XIII столећу, пре свега захваљујући описима Савиних путовања у житијима Светог Саве – Доментијановом и Теодосијевом. Међутим, успомена на Саву Немањића као великог путника сачувана је и у потоњој житијној традицији, нарочито у житијима *Даниловог зборника*: Сава постаје пример који други следе, узор онима који желе да обиђу света места, али и онима који на било који начин желе да се повуку из света и странствују. Док је код Доментијана и Теодосија Сава приказан као путник „имитатор Христа“, онај који подражава, од XIV столећа он је идеал који се подражава. Представљена као образац који треба опонашати, путовања Саве Немањића у српским средњовековним житијима помињу се као истински подвиг и значајан разлог за прослављање овог светитеља.

Кључне речи: путовање, ходочашће, Доментијан, Теодосије, *Данилов зборник*, апо-столи.

Сава Немањић сматра се првим великим путником српског средњег века. Иако он није био први ходочасник с ових простора који је путовао у далеке крајеве, Сава је приближио поклоничка путовања српској средини (Јовановић 2007: 8). Путовања Светог Саве, нарочито његова два ходочашћа у Свету земљу, важан су део његовог светитељског идентитета. Свест о значају Савиних путовања, дакле, била је развијена већ у XIII веку; Сава је већ у свом времену уживао углед великог путника, подвижника који се одрекао света да би странствовао. Таква представа о Светом Сави развила се, пре свега, захваљујући његовим хагиографима, Доментијану и Теодосију, који су – сваки на свој начин – истакли путовања као битну димензију Савиног живота, поставивши тако темеље за проучавање ходочасничких путовања у Палестину првог српског архиепископа (Марковић 2009: 11).

* natasapolovina@ff.uns.ac.rs

Описи Савиних путовања заузимају важно место у делима Доментијана и Теодосија. Ови описи значајнији су утолико што у српској књижевности нема сачуваних целовитих састава који говоре о путовањима у Свету земљу, па су фрагменти Доментијановог и Теодосијевог житија Светога Саве драгоцене сведочанство о постојању једног посебног литерарног поља у средњовековној књижевности у којем се тематизују путовања (Јовановић 2007: 9). Новија изучавања потврдила су раније претпоставке да је Доментијан био Савин сапутник на првом ходочашћу у Свету земљу, због чега се његово *Житије Светог Саве* узима као историјски извор првог реда, када је о Савиним путовањима реч (Марковић 2009). С друге стране, Теодосије, који пише по узору на Доментијана, већ у наслову свог *Житија Светог Саве* истиче путовања као једну од главних тема приповедања о Савином животу (*Житије и подвизи у пустињи са оцем, и засебно путовања, а делимично и приповедање о чудесима светога оца нашега Саве* – подвукла Н. П.), а у уводу житија наводи како је о Савином животу слушао од његових ученика, сапосника и „на путовању сатрудника” (Теодосије 1988: 102).

Из културно-историјског аспекта, значај Савиних путовања, а нарочито ходочашћа у Свету земљу, немерљив је. За Саву су ова ходочашћа била више од обичног поклоничко-молитвеног путовања. Поред личних, духовних циљева, он је имао и визију: да створи и учврсти везе српског народа с Јерусалимом и са Светом земљом. Већ за време првог боравка у Светој земљи, подигао је неколико цркава за српске монахе, као и прихватилишта за путнике. Уз многобројне заслуге за утемељење институција државе и цркве, Сава је имао пресудну улогу и у организацији монашког живота, будући да је био изванредан познавалац монашке праксе Истока. Искуство монашког живота стекао је најпре на Светој Гори, а потом и у најзнаменитијим пустињама Палестине и Египта (Поповић 2002: 63).

Као и у многим другим случајевима, Сава је своје идеје у пракси спроводио на себи својствен начин – личним примером. Како примећује Даница Поповић, Сава је, будући добро упознат с византијском монашком праксом, знао да мерило истинског духовног ауторитета није висок положај у црквеној хијерархији, већ – пре свега – непосредно пустињачко искуство, дакле, искуство индивидуалне аскезе. Морао је то знати Сава Немањић пре него што је одлучио да посети пустиње Палестине и Египта: да ће му искуство пустиње донети харизму и моћ чудотворења, и да ће се и он – као и остали који су се одлучили да пођу тим путем – убројати у изузетне личности, духовне вође (Поповић 2002: 64).¹

¹ Ма колико да су његова путовања проистекла из снажне, унутрашње, духовне мотивације, не смемо пренебрегнути чињеницу да се Сава, с обзиром на околности средњег века, ипак мора убројати у неку врсту привилегованих путника. Он је био изданак владарске породице, поглавар цркве и покретач многих значајних династичких догађања. Високо место на друштвеној лествици у великој мери утицало је на Савин ходочаснички идентитет: Савини сусрети с разним утицајним личностима имали су карактер званичних посета; он је приман као званична личност, с највишим почастима, какве су, уосталом, и одговарале његовом имену и статусу. План обиласка најзначајнијих светилишта Свете земље не би био остварен да није било пажљиво одабраних водича и велике пратње, који су, у оно време, сигурно коштали. Сава се, дакле, на својим путо-

Ипак, колико год Доментијанови и Теодосијеви описи путовања Светог Саве били значајни за познавање Савиног итинерара, те за разумевање културе путовања у средњем веку уопште, ови описи су важни и на симболичком плану, јер омогућавају да се лик Светог Саве сагледа у општехришћанским координатама.² Приповедајући о Савиним путовањима, Доментијан и Теодосије дали су богословско виђење Савиног живота, и успоставили паралелу с личностима из свете (библијске) прошлости, обликујући на тај начин, кроз одговарајуће аналогije, појединачни идентитет светитеља (Марјановић Душанић 2015: 280).

Једна од важних паралела коју Доментијан развија у свом *Житију Светог Саве* односи се на поређење Саве и Мојсија. Ово поређење, незаобилазно у сагледавању композиционих особености житија (Јухас Георгиевска 2001), управо преко мотива простора (море, пустиња, напуштање отаџбине, обећана земља) и кретања у простору, посредно доводи у везу Савин живот са животом старозаветне личности (Половина 2010: 201). Занимљиво је, такође, и упоређење Светог Саве са Светим Игњатијем Богоносцем, на које наилазимо код Доментијана. Доментијан, наиме, приповеда како се Симеон, након што се упокојио, Сави јавио у сну, проричући му да ће „и земље и градове оптећи као Игњатије Богоносац, приповедајући чисто учење Христово” (Доментијан 1988: 101). Ако је за Доментијана Мојсије најзначајнија Савина старозаветна праслика, онда је Игњатије Богоносац свакако најзначајније предодређење, уздигнуто на степен општег, симболичког значаја (Ђурић 1979: 96, 99).

Поред поменутих паралела, издваја се још једна: као архиепископ, Сава је, по црквеном учењу, био настављач и следбеник апостолске делатности. Доментијан је Саву назвао другим Павлом, јер је проповедао истиниту веру (Ђурић 1979: 95). Када помиње како Сава „муњоносним начином прође истоке и западе испуњавајући Христово јеванђеље” (Доментијан 1988: 215)³, Доментијан директно упућује на делатност апостола Павла, који се, такође, пореди с муњом (Маринковић 1998: 160). Ови, и бројни други примери, потврђују да је Доментијан придавао велики значај апостолској мисији светих Симеона и Саве (Гавриљина 2001: 144–145). Поред директних поређења с појединим апостолима, Теодосије Саву и посредно упоређује с Христовим ученицима истичући његову босоту: и Сава је, наиме, попут апостола, увек ишао бос.

Представа о Сави као новом апостолу важна је и за сагледавање лика Светог Саве као идеалног путника. Сава је, наиме, код Доментијана и Теодосија управо и приказан као хришћански путник попут оних из апостолске епохе. Све Савине историјске улоге – улоге монаха, архиепископа, диплома-

вањима кретао као прави представник тзв. монашке елите, уз много богатства којим је даровао манастире и с богатом пратњом (Поповић 2002: 75).

² У науци је више пута показано да су службе, канони и житија посвећени Светом Сави у великој мери заслужни што се Сава уздигао у општехришћански збор светитеља (Ђурић 1979: 93).

³ Доментијан је именице „исток” и „запад” употребљавао у множини по узору на грчки језик, придајући им увек духовно и поетско значење (Маринковић 1998: 160). У томе, такође, видимо потврду тезе да је за средњовековне писце путовање, пре свега, духовни чин.

те, књижевника – умногоме су одређене управо његовим путовањима. Иза сваког акта Савине мисије, или комуникације коју је успоставио, налази се бар једно путовање, баш као што је то био случај и код путника из ранохришћанске епохе (Драгутиновић 2010: 15).

Уосталом, како је то показала Смиља Марјановић Душанић, у представи Светог Саве као новог апостола види се и однос његових хагиографа према питању ауторитета: управо улога новог апостола обједињује Савина харизматска својства с његовим ауторитетом вође (Марјановић Душанић 2015: 287), и тек кроз ту улогу, улогу новог апостола, заправо, Сава добија посебну мисију која припада пастиру и вођи, старешини цркве (Марјановић Душанић 2015: 283).

Шта је заједничко Светом Сави и ранохришћанским путницима? Још у доба раног хришћанства путници су имали важан задатак – да успоставе и очувају црквено јединство: путовање је представљало најзначајнији комуникациони процес, посредством којег се успостављало јединство географски удаљених личности и заједница (Драгутиновић 2010: 13–15). Ако се историја хришћанских путовања може тумачити као својеврсна историја јединства цркве (Драгутиновић 2010: 13), онда се и историја Савиних путовања, у извесном смислу, може схватити као историја тек осамостаљене српске цркве.

У сваком случају, и Доментијаново и Теодосијево житије Светог Саве представљају Саву као човека у покрету; он је *homo viator*, средњовековни човек – путник, ходочасник који стреми ка божанском реду (Ладнер 1967: 256). Он је увек између два света: познатог и непознатог; припада истовремено и једном и другом, и не припада ниједном од њих.⁴

Топос странствовања и отуђења од овоземаљског света, тако карактеристичан за ранохришћанску аскетску литературу, развио се у житијима Светог Саве на темељима историјских чињеница везаних за његова путовања. Тако је ова димензија Савине личности употпунила његов светитељски лик, додатно нагласивши Савину посредничку улогу између два света: иако је један од идеала монашког живота отуђење од света, овај чин не подразумева отуђење од својих ближњих (Ладнер 1967: 243), што је идеја која се код Доментијана и Теодосија отелотворује управо у лику Светог Саве.

У Доментијановом и Теодосијевом делу Сава се као путник угледа на одабране личности из свете прошлости, пре свега на Христа – јер он је *imitator Christi* – али је он и личност на коју се други угледају. Када Теодосије у наслову житија истакне путовања као оно што је одредило Савин живот, а у уводним реченицама житија нагласи како то дело пише да би се други угледали („да се сад ова житија пишу и да се с више разумевања читају, и да се на њих гледа као на живе стубове што стоје високо, да бисмо видели себе – како и колико заостајемо за њима, и да бисмо савешћу себе осудили због лености

⁴ Милан Кашанин приметно је да је Сава код Теодосија „као разапет између Свете Горе и Србије, туђине и отаџбине, испосничког и световног живота, размишљања и делања” (Кашанин 1972: 386).

у нама” – Теодосије 1988: 102), јасно је да су путовања један од разлога за Савино прослављање, и оно што је у његовом животу за узор и углед.⁵

Но, да се лик Светог Саве у житијној књижевности брзо развио у пример идеалног путника најбоље показују житија из *Даниловог зборника*, где је управо Сава тај репрезентативни путник из свете прошлости на којег се други угледају. Као што је Свети Сава, угледајући се на Светог Саву Јерусалимског, у неколико наврата напуштао средину у којој је пребивао (Марјановић Душанић 2015: 284), тако јунаци *Даниловог зборника* одлазе да странствују и туђинују, повлаче се из света, угледајући се на Светог Саву.

У *Житију краља Драгутина* Данило Други каже да је Драгутин желео да посети Свету земљу по узору на Светог Саву: „Но да изнесемо како овај благодостив муж ваистину имађаше велику жељу, како би му могуће било да види она велика и дивна места, која споменусмо у овом спису, места где се ваплоти и поживе Господ наш Исус Христос, поставши човек да спасе човека, ревнујући оним богоугодним делима великога архијереја Христовог кир Саве, трудима његовим и путовањима, због којих се прославља у спису његова житија. Тако је и овај господин мој хтео учинити” (Данило Други 1988: 70). Занимљиво је да Данило Други наглашава како су Савина путовања један од разлога за његово прослављање, што открива однос овог књижевника XIV века према претходној житијној традицији.

У *Житију архиепископа Арсенија* Данило Други посебну пажњу посвећује Савином одласку на прво путовање у Свету земљу. Иако се о Савином првом ходочашћу пише у светлости Арсенијевог доласка на архиепископски трон, чини се да је писац ипак желео посебно да истакне Савину припрему, мотивацију, и околности под којима је кренуо на пут. Сава се, пошавши на пут, као добри учитељ вере Христове уподобио своме Господу, пловећи морском пучином Господом крмањен. „И од тада”, каже Данило Други, „беху такви трудови његови и подвизи, и обилажења светих места, као што је о свему указано засебно у писаним књигама његова богоугодна живота” (Данило Други 1988: 165). Опет се, дакле, Сава истиче као пример идеалног, великог путника, чији су подвизи већ тада врло добро познати.

У *Житију архиепископа Данила Другог*, Данилов ученик гради лик главног јунака по узору на лик Светог Саве. По казивању Даниловог ученика, Данило је од младићких дана желео да се замонаши, користећи сваку прилику да се код калуђера распита о монашком животу. Молећи се Господу да му подари монашки образ, Данило говори: „Но удостоји ме, да у вери примим монашки образ, и сачувај ме у њему очишћена, да Ти угодно послужим у овом веку, и управи стопе моје на Твоје добре путеве, да по њима текући

⁵ Бројни су примери из којих се види да су Доментијан и Теодосије Саву представљали као узорног путника. По Теодосијевом казивању, Симеон Немања одлази на Свету Гору следећи Савин пример. Теодосије каже и да се византијски цар Алексије дивео Савином и Симеоновом странствовању у туђини (Теодосије 1988: 134). О Савином утицају његови хагиографи проговарају и кроз симболичка упоређења са Сунцем, зраком, светиоником. Симболика светлости, толико изражена код Доментијана, актуализована је и у описима његових путовања у Свету земљу, па тако Доментијан помиње како је Сава био сличан „оним зракама сунчаним што оптекоше крајеве васељене” (Трифунвић 1972: 363).

брзо постанем гледалац твојих дивних чудеса” (Данилови настављачи 1989: 82). Мотив пута и путовања који се јавља у овој молитви могао би се, дакако, схватити метафорички. Ипак, Данилов ученик надовезује се на речи свог јунака коментаром: „Јер колико је слушао о чудима славнога града Јерусалима или Свете Горе, много је мислио у уму својем, како би тамо ишао” (Данилови настављачи 1989: 82). Жудећи за монашким животом, Данило, дакле, жуди и за путовањима на света места. Премда се Свети Сава овде не помиње експлицитно као Данилов узор, из навођења Јерусалима и Свете Горе може се наслутити порекло прича које је Данило слушао о јерусалимским и светогорским чудима.

Константин Филозоф у *Житију деспота Стефана Лазаревића* даје опширан опис земље из које је потекао његов јунак. Поред природних лепота деспотовог отачаства, писац велича и монахе „који (живе) у красним пустињама и обитељима, тако да и оне који су веома лењи побуђују да к њима побегну”, а међу њима „велике Симеона и Саву... који су превазишли сву човечју природу тиме што су је презрели и подвизавали се”, напустивши своје отачаство (Константин Филозоф 1989: 80). „Узрочни корен” из којег је поникао деспот Стефан, Константин Филозоф види у „равноапостолном Сави”, који је био узор другима (Константин Филозоф 1989: 81).

Занимљив пример налазимо и у *Житију цара Уроша* патријарха Пајсија из XVII века. Након убиства цара Уроша, краљ Вукашин, на питање царице Јелене где јој је син, одговара питањем: „Да се не буде повео за својим прародитељима и отишао у Свету Гору, ко зна?”, упућујући, свакако, и на Светог Саву. Контекст је овде, разуме се, другачији. Краљ Вукашин, који је по Пајсијевом казивању убио цара Уроша, овим питањем желео је да прикрије да зна шта се с царем десило. Ипак, наведени фрагмент је илустративан, јер упућује на могућност да се, чак и у XVII веку, свако напуштање средине под необичним, загонетним околностима, тумачило као последовање за Савиним примером.

Код Доментијана и Теодосија Свети Сава је чудотворац који чини чуда по узору на Исуса Христа: исцељује болесне, утиче на временске прилике, васкрсава мртве, итд. (Поповић 2006). У српској житијној књижевности, међутим, Свети Сава могао би се посматрати и као путник по узору на Христа. Набрајајући локалитете које је Сава обишао на својим ходочашћима, Доментијан увек наглашава да је његов јунак ишао *истим путем којим и Господ његов*. Како за средњовековне писце путовање има, пре свега, симболички смисао (јер се путовањем сматра сваки чин којем претходи духовна мотивација јунака да следи Господа и да му се уподобљава – Половина 2010: 252), подражавање Христових путовања не односи се на дословно понављање његове путање. Обилазећи света места везана за Христов живот и присећајући се догађаја из свете историје који су се на тим местима одиграли, Сава симболички партиципира у Христовом животу. У симболичком смислу, дакле, Господ је Савин узор и циљ, али је он, с друге стране, и његов сапутник и заштитник, што се види из упоређења Христа с крманошем и пристаништем (Половина 2010: 215).

Сам Исус Христос био је путујући проповедник и учитељ. Његова путовања нису се одвијала спонтано, већ плански (Драгутиновић 2010: 37–38), баш као и Савина. Христ је стекао своје следбенике, ученике који су се на њега угледали, и који су, чак и после његове смрти, наставили да га подражавају. „Име вољеног Учитеља и Господа постало је садржај проповеди ученика и после његовог васкрсења”, па је већ само име Исуса Христа повезивало и уједињавало многе људе широм тада познатог света (Драгутиновић 2010: 38–39).

Призивање имена Светог Саве у одговарајућем контексту такође би се могло посматрати као начин уједињавања и повезивања његових потомака, али и наследника на архиепископском трону, око исте идеје: да се, странствовања и туђиновања ради, одрекну живота у овом свету. Понављање Савиног подвига могло је имати симболички смисао како у монашким круговима, тако и у династичком контексту, јер његова ходочашћа нису представљала само рекреирање догађаја из свете историје, већ и успостављање репрезентативног модела у контексту владарске идеологије Немањића. Поред свих других искустава, Сава је својим наследницима завештао и идеју пустиножителства (Поповић 2002: 76), али и искуство путовања, као прокламовани идеал. Отуда је Савин идентитет путника подједнако значајан и као историјска, и као литерарна чињеница.

Слика Савиног светитељског ауторитета утемељена је на типичном хагиографском поступку угледања на библијске јунаке и важне светитеље (Марјановић Душанић 2015). Он је, међутим, и сам оличење изабраних вредности које његови следбеници настоје да досегну. Српска средњовековна житија потврђују да путовања припадају систему вредности које је Сава успео да успостави и пренесе својим наследницима. Поред свега осталог, Свети Сава се највишим идеалима своје епохе приближио и као *homo medievalis* – *homo viator*:

ИЗВОРИ

- Данило Други 1988: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, Београд: Просвета и СКЗ.
- Данилови настављачи 1989: *Данилови настављачи. Данилов Ученик. Други настављачи Даниловог зборника*, Београд: Просвета и СКЗ.
- Доментијан 1988: Доментијан, *Живот Светога Саве и живот Светога Симеона*, Београд: Просвета, СКЗ.
- Константин Филозоф 1989: *Повест о словима. Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд: Просвета, СКЗ.
- Теодосије 1988: Теодосије, *Житија*, Београд: Просвета, СКЗ.
- Пајсије 1993: Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, Београд: Просвета, СКЗ.

ЛИТЕРАТУРА

- Гаврюшина 2001: Л. К. Гаврюшина, Представление об уподобении Богу как ядро идеального образа подвижника в житиях Доментиаана, у: З. Витић, Т. Јовановић, И. Шпадијер (ур.), *Словенско средњовековно наслеђе*, Београд: Чигоја, 139–158.
- Драгутиновић 2010: П. Драгутиновић, *Мисија и комуникација у раном хришћанству. Путовања хришћана као израз јединства Цркве у Новом завету и код Апостолских отаца*, Београд: Православни богословски факултет.
- Ђурић 1979: В. Ј. Ђурић, Свети Сава Српски – нови Игњатије Богоносац и други Кирил, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, књ. 15, Нови Сад, 93–102.
- Јовановић 2007: Т. Јовановић, *Света земља у српској књижевности од XIII до краја XVIII века*, Београд: Чигоја.
- Јухас Георгиевска 2001: Љ. Јухас Георгиевска, Књижевно дело јеромонаха Доментиаана, у: *Доментиаан, Житије Светог Саве*, Београд: СКЗ, VII–CXXXIV.
- Кашанин 1972: М. Кашанин, Житија Теодосија Хиландарца, у: Ђ. Трифуновић (ур.), *Стара српска књижевност*, Београд: Нолит, 377–395.
- Ладнер 1967: G. V. Ladner, 'Homo Viator': Medieval Ideas On Alienation And Order, *Speculum*, XLII/2, 233–259.
- Маринковић 1998: Р. Маринковић, *Светородна господа српска: истраживања српске књижевности средњег века*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Марјановић Душанић 2015: С. Марјановић Душанић, Харизма и ауторитет: скица за хагиографски портрет Светог Саве, *Зборник радова Византолошког института*, LI, 277–289.
- Марковић 2009: М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Половина 2010: Н. Половина, *Топос путовања у српским биографијама XIII века (Доментиаан и Теодосије)*, Нови Сад: Академска књига.
- Поповић 2002: Д. Поповић, Пустиножителство светог Саве Српског, у: Н. Тасић, М. Детелић (ур.), *Култ светих на Балкану II*, Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 61–85.
- Поповић 2006: Д. Поповић, *Под окриљем светости (култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији)*, Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Трифунковић 1972: Ђ. Трифунковић, Доментиаан песник светлости, у: Ђ. Трифунковић (ур.), *Стара српска књижевност*, Београд: Нолит, 349–376.

Nataša Polovina

REPRESENTATION OF SAVA NEMANJIĆ AS AN IDEAL TRAVELER
IN SERBIAN MEDIEVAL HAGIOGRAPHIES

(Summary)

The identity of Sava Nemanjić as the first great traveler of the Serbian Middle Ages was formed already in the 13th century, primarily thanks to the descriptions of Sava's travels in the hagiographies of Saint Sava – Domentijan's and Teodosije's. However, the memory of Sava Nemanjić as a great traveler is also preserved in the later hagiographic tradition, especially in the hagiographies of *Danilo's Anthology*: Sava becomes an example that others follow, a role model for those who want to visit holy places, but also for those who in any way want to withdraw from the world and go abroad. While in Domentijan's and Teodosije's hagiographies Sava is depicted as a traveler, an „imitator of Christ”, one who imitates, from the 14th century he is an ideal that is imitated. Presented as a model to be imitated, the travels of Sava Nemanjić are mentioned in Serbian medieval hagiographies as a true feat and a significant reason for celebrating this saint.